

Pojetí kontroly ve vybraných etických kodexech sociální práce

Radka Janebová, Zuzana Truhlářová

Abstrakt

Sociální práce je označována jako ambivalentní profese, jejíž součástí jsou pomoc i kontrola. To vede k řadě dilemat, v jejichž řešení by mohl jako opora sloužit Etický kodex sociálních pracovníků České republiky. Vzhledem k tomu, že jeho stávající podoba se tématu kontroly příliš nevěnuje a v českém jazyce není k dispozici moc vodítek pro jeho zpracování, je cílem tohoto textu zjistit, jak kontrolní práci s klienty zpracovávají vybrané etické kodexy. K dosažení cíle jsme zvolily kvalitativní analýzu osmi vybraných etických kodexů. Zjistily jsme, že zkoumané kodexy lze rozlišit dle logiky – explicitní užití pojmu kontrola, ne/legitimita kontroly, kontraindikace kontroly, situace legitimní kontroly, podoby kontroly a etika kontrolní práce. Tento text je věnován prvním čtyřem kategoriím. Právě tato osnova by mohla být využita při případném konsensu odborníků, že je třeba zakomponovat do českého kodexu nově i kontrolní pasáže.

Klíčová slova: sociální práce, kontrola, legitimita, etický kodex, neoliberalismus

Úvod

Teoretickým cílem textu je zjistit, jak vybrané etické kodexy zpracovávají téma kontrolní práce s klienty. Zajímalo nás, jak explicitně se zde pojem kontrola vyskytuje a jaký je logický přístup k práci s kontrolou. Záměrný výběr etických kodexů nás navíc přivedl k dílčí otázce, zda lze najít nějaké souvislosti mezi politickou ideologií dané země a pojetím kontrolního jednání v kodexu. Aplikačním cílem článku bylo rozpracovat téma kontroly pro účel případné budoucí inovace Etického kodexu sociálních pracovníků České republiky, kdy by nalezená logika pojednání o kontrole mohla sloužit jako případná inspirace. Text je psán z pozice kritické perspektivy sociální práce, což se logicky odráží v teoretickém ukotvení klíčových pojmů i v interpretaci zjištění. V textu budou nejprve vysvětleny základní klíčové pojmy jako kontrola v sociální práci, legitimita kontroly a účel etických kodexů. Poté bude stručně charakterizována metodika výzkumu a posléze prezentována výzkumná zjištění spolu s doporučeními.

Teoretické ukotvení

Kontrola v sociální práci

Oxfordský slovník vymezuje podstatné jméno „kontrola“ jako moc ovlivňovat či řídit lidské chování nebo průběh událostí a sloveso „kontrolovat“ jako determinovat chování nebo dohlížet na průběh něčeho¹. Cambridgeský slovník sloveso „kontrolovat“ vztahuje k nařizování, omezování nebo řízení něčeho či někoho². V českém jazyce je tento pojem vysvětlován jako dozor, dohled, přezkoušení, řízení či vliv.³ Kontrolu v sociální práci lze s využitím těchto definic vymezit jako moc sociálních pracovníků nařizovat či omezovat nějaké chování klientů, moc řídit či ovlivňovat určité události a moc dohlížet nad požadovaným chováním či děním.

Kontrola může být chápána jako metoda, činnost či dokonce cíl sociální práce. V tomto textu bude chápána jako činnost, skrze kterou se realizuje výše uvedená moc. Vhodnější je pojednávat o činnostech v plurálu, vzhledem k tomu, že se může jednat o kontinuum nejrůznějších jednání. Rozlišení tohoto kontinua způsobů kontroly kupodivu v odborné literatuře příliš zpracováno není. V českém kontextu je asi nejznámější rozlišení čtyř způsobů kontroly Ivana Úlehly,⁴ které z hlediska direktivity vymezuje typy nevyžádané komunikace z perspektivy klienta (vyjasňování, přesvědčování, dozor, opatrování). Podobně z klientské perspektivy identifikovaly tři způsoby kontroly Janebová a Truhlářová,⁵ které zkoumaly její pojetí v anglicky psané odborné literatuře z oblasti sociální práce. Přestože na kontrolu nahlížely také z perspektivy klienta, domníváme se, že nalezené tři kategorie kontrolních jednání mohou být chápány jako obecné kategorie, jak lze rozlišovat kontrolu. Pomyslnou škálu kontrolních jednání diferencovaly inkluzivně od nejširšího k nejužšímu a zároveň nejdirektivnějšímu vymezení (širší jsou nadmnožinou užších). Nejširší vymezení zahrnuje všechny činnosti sociální práce, které zahrnují jakékoliv klientem nevyžádané jednání ve smyslu Ivana Úlehly⁶, za které lze považovat i tak jemnou formu kontroly, jako je řečový akt nevyžádaného informování. Vyšší stupeň direktivity lze najít v případě omezování sebeurčení klienta, kdy o něm v určité více či méně podstatné záležitosti rozhoduje sociální pracovníce (např. Behroozi; Burman; Akademikerförbundet)⁷. A jako nejvíce direktivní označily donucení užívat nějakou službu, kterou klient nechce (např. Willshire, Brodsky; Trotter; AASW; Trotter, Ward)⁸. Zda a jak je kontrola podobným způsobem pojímána ve vybraných etických kodexech, nás mimo jiné zajímalo v rámci prováděné analýzy.

1 Srov. © English Oxford Living Dictionaries, Control (on-line), dostupné na: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/control>, citováno dne 3. 4. 2018.

2 Srov. © Cambridge Dictionary, Control (on-line), dostupné na: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/control>, citováno dne 3. 4. 2018.

3 Srov. Kolektiv autorů, *Ilustrovaný encyklopedický slovník*, Praha: Academia, 1981, s. 197.

4 Srov. Ivan ÚLEHLA, *Umění pomáhat*, Praha: SLON, 1999.

5 Srov. Radka JANEBOVÁ – Zuzana TRUHLÁŘOVÁ, Pojetí kontroly z perspektivy klienta sociální práce, *Kontakt* 1/2018, s. 65–73.

6 Srov. ÚLEHLA, *Umění...*, s. 35.

7 Srov. Cyrus S. BEHROOZI, A Model for Social Work with Involuntary Applicants in Groups, *Social Work with Groups* 2–3/1993, s. 223–238; Sondra BURMAN, Revisiting the Agent of Social Control Role: Implications for Substance Abuse Treatment, *Journal of Social Work Practice: Psychotherapeutic Approaches in Health, Welfare and the Community* 2/2004, s. 197–209; © AKADEMIKERFÖRBUNDET SSR, Ethics in Social Work – A Code of Conduct and Ethical Behaviour for Social Workers (online), dostupné na: https://akademssr.se/sites/default/files/files/ethics_in_social_work_0.pdf, aktualizace 2015, citováno dne 8. 12. 2016.

8 Srov. David WILLSHIRE – Stanley L. BRODSKÝ, Toward a Taxonomy of Unwillingness: Initial Steps in Engaging the Unwilling Client, *Psychiatry, Psychology and Law* 8/2001, s. 154–160; Chris TROTTER, *Working with Involuntary Clients. A Guide to Practice*, Los Angeles, London, New Delhi Singapore, Washington DC: SAGE, 2006; © AASW, Code of Ethics (online), dostupné na: <https://www.aasw.asn.au/document/item/1201>, aktualizace 2010, citováno dne 8. 12. 2016; Srov. Chris TROTTER – Tony WARD, Involuntary Clients, Pro-social Modelling and Ethics, *Ethics and Social Welfare* 1/2012, s. 74–90.

Legitimita kontroly v sociální práci

Sociální práce má někdy tendenci vnímat samu sebe jako pomáhající profesi a na svou kontrolní roli zapomínat. Tím si samu sebe idealizuje a nekriticky bagatelizuje svou kontrolní roli ve společnosti. Pokud jako kontrolu vnímáme jakékoliv nevyžádané jednání, je dokonce možné, že kontrolní činnosti budou proporčně převyšovat činnosti pomoci (klientem vyžádané). Například podávání nevyžádaných informací (dle Úlehly⁹ vyjasňování) či nevyžádané motivování klienta (dle Úlehly¹⁰ přesvědčování) jsou legitimní a poměrně frekventované způsoby práce s klienty. Rozhodně je kontrola velmi podstatnou součástí sociální práce a jako takové by jí měla být věnována zasloužená pozornost.

Legitimita kontroly v sociální práci vyplývá z jejího závazku vůči společnosti. Hranice pomáhání jsou limitovány hodnotami a normami dané země. Vztah s klientem nelze redukovat pouze na personální rovinu,¹¹ spíše se jedná o třístranný kontrakt mezi sociální prací, státem a klientem, zahrnující práva a povinnosti všech zúčastněných.¹² Vztah klienta a sociálního pracovníka je silně determinován státem, který sociální práci platí, a jeho politikou.

Kvalitní porozumění sociální práci předpokládá porozumění jejím funkcím v rámci fungování státu. Přestože motivací sociální práce je nepochybně pomáhat, její funkce ji vedou zároveň k nutnosti kontrolovat. Na jedné straně chce přispívat k sociálnímu altruismu, na straně druhé vede lidi k dodržování společenských norem.¹³ Chce pomáhat klientům hledat způsoby, jak žít uspokojivý a společensky akceptovatelný život, ale zároveň od nich očekává, že budou splňovat určité podmínky, které má pravomoc i vymáhat skrze zákonem daná opatření.¹⁴ Proto bývá sociální práce označována jako profese ambivalentní (např. Senior; Laan; Noble; Smith)¹⁵, dvojnásobná (např. Laan; Day; Hyslop)¹⁶, duální (např. Banks; Trotter)¹⁷, dvojtvárná či janusovská (např. Hyslop; Janebová, Truhlářová)¹⁸, s dvojčetem (např. Hyslop)¹⁹ či s dvojím úkolem (např. Salamon)²⁰. Poradit si s touto dualitou je jedna z největších výzev v rámci sociální práce.²¹

Funkci sociální práce ve vztahu ke státu lze podle Petera Leonarda²² rozumět dvojím odlišným způsobem. Z konsenzuálního, respektive strukturálně funkcionalistického pohledu je posláním sociální práce nejen pomáhat lidem uspokojovat jejich očekávané potřeby, ale také řešit konflikty a tenze, socializovat lidi označené jako deviantní a vytvářet soulad mezi lidmi a jejich sociálním

9 Srov. ÚLEHLA, *Umění...*, s. 35.

10 Srov. ÚLEHLA, *Umění...*, s. 34.

11 Srov. Sarah BANKS, *Ethics and Values in Social Work*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York: Palgrave Macmillan, 2001, s. 15.

12 Srov. Chris CLARK, *Social Work Ethics. Politics, Principles and Practice*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York: Palgrave Macmillan, 2000, s. 106–107.

13 Srov. BANKS, *Ethics...*, s. 15.

14 Srov. TROTTER, WARD, *Involuntary...*

15 Srov. Paul SENIOR, The Probation Order: Vehicle of Social Work or Social Control?, *Probation Journal* 2/1984, s. 64–70; Geert van der LAAN, *Otázky legitimity sociální práce*, Boskovice: Albert, Ostrava: Zdravotně sociální fakulta Ostravské univerzity, 1998; Carolyn NOBLE, Postmodern Thinking Where is it Taking Social Work?, *Journal of Social Work* 3/2004, s. 289–304; Roger SMITH, *Social Work and Power*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire: PALGRAVE MACMILLAN, 2008.

16 Srov. LAAN, *Otázky...*; Phyllis J. DAY, Social Welfare: Context for Social Control, *The Journal of Sociology & Social Welfare* 1/1981, s. 29–44; Ian HYSLOP, Social Work as a Practice of Freedom, *Journal of Social Work* 4/2011, s. 404–422.

17 Srov. BANKS, *Ethics...*, s. 15; TROTTER, *Working...*

18 Srov. HYSLOP, *Social...*, s. 218–419; Radka JANEBOVÁ – Zuzana TRUHLÁŘOVÁ, Janusova tvář sociální práce: Tři pohledy na pojetí kontroly v sociální práci, *Sociální práce / Sociální práce* 6/2017, s. 116–130.

19 Srov. HYSLOP, *Social...*, s. 418–419.

20 Srov. Ernst SALAMON, Kdo je zákazníkem sociálních služeb?, *Sociální politika* 2/2001, s. 6–9.

21 Srov. TROTTER, *Working...*

22 Srov. Peter LEONARD, The Function of Social Work in Society, in: *Talking about Welfare: Readings in Philosophy and Social Policy*, ed. Noel W. TIMMS – David WATSON, Boston: Routledge and Kegan Paul, 1976, s. 252–266.

prostředím skrze jejich vzájemnou adaptaci. Úkolem sociální práce je kontrolovat nepřizpůsobivé občany a reformovat nefunkční sociální struktury. Kontrola je v tomto pohledu považována za legitimní nástroj k udržení sociálního řádu společnosti. Oproti tomu optikou konfliktuálního paradigmatu je sociální práce ve službách dominujících elit a slouží k udržení jejich politické a ekonomické moci nad skupinami, které jsou považovány za ohrožující stávající mocenské uspořádání. Sociální práce z hlediska tohoto pojetí nefunguje v zájmu těch, se kterými pracuje, ale v zájmu opresivních struktur neoliberálního státu.²³ Tento pohled je typický pro tzv. kritickou sociální práci, která může zahrnovat jak tradičnější strukturalistickou kritiku, tak kritiku ze strany různých postsměrů.²⁴ Ty ji obohatily zejména o Foucaultův koncept governmentality, který zkoumá strategie vládnutí spojující specifické technologie moci zaměřené na formování mentality subjektů v jejich každodenním fungování.²⁵

Při analýze etických kodexů vycházíme z obou uvedených hledisek. Přes naši kritickou pozicionalitu zastáváme názor, že i kontrola může být v některých situacích legitimní součástí sociální práce. Je tomu tak zejména v situacích, kdy kvůli nekompetenci nebo nezodpovědnosti člověka či z kontextuálních příčin dochází k závažnému ohrožení lidí, a to buď tak, že je daná osoba zásadně ohrožena chováním ostatních lidí, či svým chováním zásadně ohrožuje samu sebe nebo druhé.²⁶ Zároveň také přijímáme za své argumenty kritické sociální práce, že sociální práce se nechává využívat a zneužívat neoliberální ideologií k disciplinaci lidí v zájmu elit. Z praxe pozorujeme Loïcem Wacquantem²⁷ popisovanou postupnou proměnu původně ochranné funkce sociální politiky (a tedy i sociální práce) do funkce nápravné, kdy do ní proniká stále více disciplinárních principů. Pomoc neoliberálního státu je stále výrazněji podmiňována plněním povinností ze strany lidí a funkcí sociální práce se stává dohled a kontrola nad plněním těchto povinností. Tento dohled bývá nazýván jako *welfare surveillance* a označuje specifické formy sledování, kontroly a disciplinace lidí, kteří žádají stát o pomoc kvůli špatné životní situaci nebo z důvodů jiných sociálních problémů.²⁸ Sociální práce se v kontextu *welfare surveillance* politiky mění v nástroj kontroly, který má posuzovat zásluhovost/nezásluhovost lidí pro sociální pomoc ze strany státu – stává se *gatekeeperem* pomoci (např. Rodger; Kam)²⁹; slouží jako nástroj depolitizace sociálních problémů (např. Day; Rogowski)³⁰, kdy nutí lidi řešit strukturálně vzniklé problémy individuálně; a zároveň jako nástroj politizace nepřizpůsobivého chování (např. Donzelot; Donaghue)³¹, kdy bývá pověřena tvorbou či prováděním represivních opatření a programů vůči tzv. asociálnímu chování, namísto podpory marginalizovaných; stává se nástrojem pozorování, hodnocení a sankcí vůči těm sociálně nejslabším – zejména lidem bez domova a chudým (např. Gengler; Smith;

23 Leonardovo rozlišení pochází z roku 1976, takže v době svého vzniku nezahrnovalo optiku poststrukturalismu a postmodernismu.

24 Srov. Radka JANEBOVÁ, Vybrané principy kritické sociální práce v kontextu kontroly nedobrovolných klientů, *Sociální práce / Sociálna práca* 3/2018, s. 5–21.

25 Srov. Michel FOUCAULT, *Security, Territory, Population*, New York: Palgrave MacMillan, 2007.

26 Srov. Radka JANEBOVÁ, Kdy je legitimní vykonávat v sociální práci kontrolu, *Fórum sociální práce* 2/2017.

27 Srov. Loïc WACQUANT, Three Steps to a Historical Anthropology of Actually Existing Neoliberalism, *Social Anthropology/Anthropologie Sociale* 1/2012, s. 66–79.

28 Srov. Jiří MERTL, *Přerozdělování welfare. Nástroj pomoci, nebo kontroly?*, Brno: Doplněk, 2017, s. 104.

29 Srov. John J. RODGER, Social Work as Social Control Re-examined Beyond the Dispersal of Discipline Thesis, *Sociology* 4/1988, s. 563–581; Ping Kwong KAM, Back to the 'Social' of Social Work: Reviving the Social Work Profession's Contribution to the Promotion of Social Justice, *International Social Work* 6/2012, s. 723–740.

30 Srov. DAY, Social...; Steve ROGOWSKI, Radical/Critical Social Work with Young Offenders: Challenges and Possibilities, *Journal of Social Work Practice: Psychotherapeutic Approaches in Health Welfare and the Community* 1/2014, s. 7–21.

31 Srov. Jacques DONZELOT, *The Policing of Families: Welfare Versus the State*, London: Hutchinson University Library, 1979; Jane DONAGHUE, Antisocial Behaviour Orders (ASBOs) in Britain Contextualizing Risk and Reflexive Modernization, *Sociology* 2/2008, s. 337–355.

Monahan)³²; nástrojem zneviditelňování „jiných“ (např. Janebová; Monahan)³³ a podílí se na výkonu politiky *workfare*, která podmiňuje dávkovou pomoc zapojením do prekarizovaných forem práce (např. Keller; Dee; Mertl)³⁴.

V souvislosti s analýzou etických kodexů si budeme klást otázku, jak se v nich dařilo ošetřit proces legitimní kontroly a zároveň předcházet zneužívání sociální práce ze strany neoliberální ideologie.

Účel etických kodexů

Přítomnost etického kodexu je podle Greenwooda³⁵ jednou z podmínek uznání daného povolání za profesi. Nicméně, tato vnějšková motivace není jediným důvodem, proč profese a povolání – respektive jejich profesní asociace – etické kodexy vytvářejí. Účelem etického kodexu obecně je definovat akceptovatelné/neakceptovatelné chování, podporovat kvalitní praxi, opatřit kritéria pro sebeevaluaci členů profese, zakládat rámec pro profesionální chování a profesionální odpovědnost, sloužit jako podpora profesní identity a jako znak profesní zralosti.³⁶ V kontextu sociální práce plyne tvorba etického kodexu z potřeb zabezpečit sociálním pracovnícům oporu a regulaci praxe, chránit klienty před zneužitím úřední moci a zanedbáním péče, mít kritéria pro hodnocení etičnosti aktuální praxe a pro posouzení stížností a rovněž vytvářet identitu a status profese ve společnosti.³⁷

Etické kodexy sociální práce v jednotlivých zemích se mohou výrazně lišit co do rozsahu, struktury i definovaného vztahu vůči dalším subjektům sociální práce. Olson³⁸ rozlišuje dle těchto kritérií tři modely etických kodexů. První, který lze nazvat „model stručných zásad“ (*brief model*), se vyznačuje výčtem základních zásad praxe, které ovšem postrádají jasnou strukturu. „Model zaměřený na principy“ (*principles model*) využívá logickou formu: preambule/účel, fundamentální principy a hodnoty, fundamentální zásady a výklad pro principy a zásady. Tato forma se zaměřuje na každý princip zvlášť a upravuje je z hlediska řady vztahů, se kterými se členové profese mohou setkávat. „Model zaměřený na vztahy“ (*relationship model*), který Olson považuje za nejlépe rozvinutý, je jediný, který zdůrazňuje vztahy mezi skupinou nebo členy skupiny a jinými skupinami společnosti, jako jsou veřejnost, klienti nebo zaměstnavatelé. Tento model často rozděluje kodex do sekcí, které začínají ustanovením jako např. „vztahy/závazky k ...“, přičemž následuje seznam standardů a zásad k danému vztahu.

Samozřejmě je otázkou, nakolik jsou rozsáhlejší a podrobnější kodexy zárukou dobrého morálně-etického rozhodování. V literatuře lze nalézt především dvojí kritiku etických kodexů. První vychází z formální existence etických kodexů, kdy je jejich vznik motivován touhou povolání naplnit

32 Srov. Amanda M. GENGLER, *Mothering under the Gaze: Policing Motherhood in a Battered Women's Shelter*, *International Journal of Sociology of the Family* 1/2011, s. 131–152; Andrea SMITH, *Not-seeing: State Surveillance, Settler Colonialism, and Gender Violence*. in: *Feminist Surveillance Studies*, ed. Rachel DUBROFSKY – Shoshana A. MAGNET, Durham: Duke University Press, 2015, s. 21–38; Torin MONAHAN, *Regulating Belonging: Surveillance, Inequality, and the Cultural Production of Abjection*, *Journal of Cultural Economy* 2/2017, s. 191–206.

33 Srov. © Radka JANEBOVÁ, *Sociální pracovníci: Obecní uklízeči lidského odpadu?* (online), dostupné na: <https://blisty.cz/art/75198-socialni-pracovnici-obecni-uklizeci-lidskeho-odpadu.html>, aktualizace 2014, citováno dne 26. 3. 2018; MONAHAN, *Regulating...*

34 Srov. Jan KELLER, *Tři sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti*, Praha: SLON, 2010; Mike DEE, *Welfare Surveillance, Income Management and New Paternalism in Australia*, *Surveillance & Society* 3/2013, s. 272–286; MERTL, *Přerozdělování...*

35 Srov. Mirka NEČASOVÁ, *Profesní etika*, in: *Metody a řízení sociální práce*, ed. Oldřich MATOUŠEK a kol., Praha: Portál, 2003, s. 37–39.

36 Srov. Catherine MCDONALD, *Challenging Social Work. The Institutional Context of Practice*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan, 2006, s. 97–115.

37 Srov. NEČASOVÁ, *Profesní...*, s. 37–39.

38 Srov. © Andrew OLSON, *Authoring a Code of Ethics: Observations on Process and Organization* (online), dostupné na: <http://ethics.iit.edu/ecodes/authoring-code>, aktualizace 1998, citováno dne 6. 4. 2018.

Greenwoodova kritéria profese a posílit tak svou pozici,³⁹ přičemž v praxi s nimi profesní skupina příliš nepracuje. Druhá kritika, jejímiž zastánci jsou především postmodernisté v sociální práci, stojí na odtažitosti etických kodexů od každodenní praxe.⁴⁰ Právě postmodernistická perspektiva sociální práce poukazuje řadou provedených výzkumů na to, že sociální pracovníci v praxi etický kodex velmi často neznají nebo se neřídí jeho zásadami a raději preferují zásadu osobní odpovědnosti při rozhodování (viz např. Felkenes; Dolgoff, Skolnik; Landau; Christians).⁴¹

Pro případnou inovaci českého etického kodexu by mohly být z hlediska celkového pojetí podstatné minimálně dvě otázky. Za prvé, ze kterého ze tří modelů Olsona⁴² vycházet, a za druhé, jak zajistit odformalizování praktického užívání Etického kodexu sociálního pracovníka České republiky.

Metodické ukotvení

Zkoumané etické kodexy byly původně vybrány záměrným výběrem s důrazem na národní⁴³ kodexy zemí, které jsou považovány za nejvíce dotčené neoliberální ideologií. Proto byly zvoleny Austrálie, Kanada a Velká Británie,⁴⁴ tedy země označované terminologií Esping-Andersena jako liberální a jazykem Titmuse jako reziduální sociální státy. Vzhledem k aplikačnímu cíli, kterým je nabídnout podklad pro inovaci českého etického kodexu, byl do výběru zahrnut stávající český etický kodex i nám kulturně blízký slovenský kodex. To ovšem nebyl jediný důvod pro jejich volbu. Statistické porovnání výdajů na sociální ochranu České republiky s dalšími evropskými zeměmi ukazuje, že zatímco u nás činil podíl výdajů na sociální ochranu k HDP v roce 2015 19,1 %, průměr EU se v daném roce pohyboval okolo 29 %.⁴⁵ Zajímavé je, že na tomto průměru byla i Velká Británie, která je jinak označována za reziduální sociální stát. Českou republiku je v tomto smyslu možno označit za ultrareziduální sociální stát (stejně jako Slovensko, kde daný poměr činil dokonce pouze 18,3 %). Obě středoevropské země možná nejsou vnímány jako prototypy neoliberálních států, ale je to spíše tím, že v nich nebyly dopady neoliberalismu nijak zvlášť diskutovány, než že by nenesly znaky neoliberální ideologie (např. důraz na sociální škrty v sociální oblasti, snaha privatizovat potenciálně ziskové služby sociální práce, adorace individuální odpovědnosti a principu zásluhovosti na úkor strukturálních příčin problémů, prolínání trestních principů do sociální politiky a přesouvání zdrojů ze sociálního do trestního systému⁴⁶).

Vzhledem k naší kritické pozici jsme posléze podrobily zkoumání i kodex vytvořený Mezinárodní federací sociálních pracovníků *Statement of Ethical Principles* (v českém kontextu často označovaný jako Mezinárodní etický kodex), který vnímáme do značné míry jako ukotvený v kritické praxi. Protože v průběhu recenzního řízení došlo 2. července 2018 k inovaci mezinárodního kodexu

39 Srov. Paul WILDING, *Professional Power and Social Welfare*, London: Routledge & Kegan Paul, 1982.

40 Srov. Merrylyn ASQUITH, *Ideals, Myths and Realities... A Postmodern Analysis of Moral-ethical Decision-making and Professional Ethics in Social Work Practice*, University of South Australia, 2002.

41 Srov. Sandra W. FELKENES, *The Social Work Professional and his Ethics: A Philosophical Analysis*, PhD Thesis, University of Alabama, 1980; Ralph DOLGOFF – Louise R. SKOLNIK, Ethical Decision-making in Social Work with Groups: An Empirical Study, *Social Work with Groups* 2/1996, s. 49–64; Ruth LANDAU, Professional Socialization, Ethical Judgement and Decision Making Orientation in Social Work, *Journal of Social Service Research* 4/1999, s. 57–75; Clifford G. CHRISTIANS, Ethics and politics in qualitative research, in *Handbook of Qualitative Research*, eds. Norman DENZIN – Yvonna S. LINCOLN, Thousand Oaks: Sage, s. 133–155.

42 Srov. © OLSON, Authoring...

43 Záměrně byly vybírány kodexy vztahující se na všechny oblasti sociální práce. Nebyly tedy analyzovány kodexy určené pro specifické segmenty sociální práce, jakými jsou například sociální služby či sociální práce ve veřejné správě.

44 Samozřejmě by byl pro analýzu nevhodnější kodex z USA, která je baštou neoliberalismu, ale tento kodex se nám nepodařilo získat.

45 Srov. © ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD, Vybrané údaje o sociálním zabezpečení za rok 2016 (online), dostupné na: <https://www.czso.cz/documents/10180/46002380/19002917.pdf/30a86875-3361-44c4-ae3c-d3ad502f68fa?version=1.0>; aktualizace 2017, citováno dne 22. 2. 2018.

46 Srov. WACQUANT, Three...

na kodex globální – *Global Social Work Statement of Ethical Principles*, byly do analýzy zahrnuty obě verze kodexu. A dodatečně jsme se rozhodly zkoumat ještě švédský kodex, který byl pro nás zajímavý z hlediska odlišného typu sociálního státu (sociálně demokratického, resp. institucionálního). Esping-Andersenovo rozlišení liberálního, konzervativního a sociálnědemokratického modelu sociálního státu sice začalo následkem globální expanze neoliberálních hodnot ztrácet na platnosti (což uznal i sám autor tohoto konceptu),⁴⁷ nás ovšem zajímalo, zda bude možno dohledat dopady neoliberální ideologie na pojetí kontroly ve skandinávské zemi, jako je Švédsko. Zvolený záměrný způsob výběru se stal doplňováním nových kodexů poněkud rozostřený. Nenaplňuje ani požadavek reprezentativity, vzhledem k nízkému počtu zkoumaných objektů. Rizika plynoucí ze zvolené strategie volby výzkumného souboru reflektujeme a chápeme naši analýzu spíše jako výzkumnou sondu.

Z hlediska Olsonem⁴⁸ vymezených modelů lze za tzv. *brief model* považovat obě verze tzv. Mezinárodního etického kodexu, za model postavený na principech britský a kanadský kodex, zatímco ostatní mají nejbližší k modelu orientovanému na vztahy (byť v případě českého kodexu s výhradami, zejména vzhledem k nesystémovosti úpravy odpovědnosti ve vztahu ke klientovi). V rámci vybraných kodexů jsme hledaly pasáže, které bylo možno považovat za relevantní dle výše vymezené definice kontroly. Využily jsme techniky kvalitativní analýzy dokumentů. Mezi nalezenými částmi textu jsme zkoumaly tematické shody, které nás vedly k identifikaci kategorií – explicitní užití pojmu kontrola, ne/legitimita kontroly, kontraindikace kontroly, situace legitimní kontroly, podoby kontroly a etika kontrolní práce. Vzhledem k tomu, že posledně uvedená kategorie „etika kontrolní práce“ je velmi obsáhlá a vydá na samostatný článek, bude tento text věnován pouze prvním čtyřem kategoriím orientovaným na pojetí kontroly.

Prezentace zjištění

Vybrané etické kodexy přistupují k práci s kontrolou s následující logikou.⁴⁹ Připouštějí, že kontrola může být za určitých okolností legitimní, ale v některých případech souběžně uvádí její kontraindikace, poté vymezují situace, kdy tato legitimita může nastat, k jakým aspektům života lidí se kontrola může vázat (co může být kontrolováno/omezeno) a jak s kontrolou eticky nakládat.

Explicitní užití pojmu kontrola

Zajímavé je, že ty kodexy, které mají zásady práce s kontrolou více rozpracovány, tento pojem explicitně nepoužívají, zatímco kodexy, které zásady práce zpracovány nemají, termín kontrola (v nespecifikovaném slova smyslu) užívají zpravidla v souvislosti s etickými dilematy sociální práce na samém konci. Příkladem mohou být český *Etický kodex sociálních pracovníků*⁵⁰ (dále ČEK), který v části C uvádí, že „Sociální pracovník má ve své náplni roli pracovníka, který klientům pomáhá a současně má klienty kontrolovat“, slovenský *Etický kódex sociálneho pracovníka a asistenta sociálnej práce Slovenskej republiky*⁵¹ (dále SEK), který v části 3 zahrnuje mezi etické problémy

47 Srov. Gøsta ESPING-ANDERSEN, *After the Golden Age? Welfare State Dilemmas in a Global Economy*, in: *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies*, ed. Gøsta ESPING-ANDERSEN, London: SAGE Publications, 1996, s. 1–31.

48 Srov. © OLSON, *Authoring...*

49 Logika výkladu nemusí nutně odpovídat pořadí, ve kterém jsou jednotlivé aspekty v jednotlivých kodexech uváděny.

50 Srov. © SPOLEČNOST SOCIÁLNÍCH PRACOVNÍKŮ, *Etický kodex sociálních pracovníků České republiky* (online), dostupný na: http://socialnipracovnici.cz/public/upload/image/eticky_kodex_sspr.pdf, aktualizace 2006, citováno dne 14. 6. 2017.

51 Srov. © SLOVENSKÁ KOMORA SOCIÁLNÍCH PRACOVNÍKŮ, *Etický kódex sociálneho pracovníka a asistenta sociálnej práce Slovenskej republiky* (online), dostupné na: https://www.employment.gov.sk/files/slovensky/rodina-socialna-pomoc/socialna-praca/eticky-kodex_final-3.pdf, aktualizace 2015, citováno dne 14. 6. 2017.

a dilemata skutečnost, že úloha sociálních pracovníků je zároveň pomáhající i kontrolní, či předposlední verze tzv. Mezinárodního etického kodexu⁵² (dále IFSWa), která v *Předmluvě* vztahovala pomoc a kontrolu k funkcím sociální práce. V aktuální verzi tohoto kodexu z roku 2018 již není pojem kontrola explicitně užíván, ale je zde zmíněna mocenská pozice, kterou sociální pracovníci nad klienty mají (možnost kontroly je tedy předpokládána implicitně). Výjimkou z více rozpracovaných kodexů je kanadský průvodce etickou praxí *Guidelines for Ethical Practice*⁵³ (dále CASW⁵⁴), který v článku 1.4.2 explicitně uvádí zásadu minimalizace užívání kontroly, kdy musí být každé rozhodnutí omezující občanská či zákonná práva klientů přijato po uvážlivém vyhodnocení situace. Také švédský kodex *Ethics in Social work – A code of conduct and ethical behaviour for social workers*⁵⁵ (dále Akademikerförbundet) pracuje s pojmem kontrola, kterou vnímá ve specifické konotaci kontroly rizik a preventivního předcházení škod. Ostatní rozpracované kodexy nahrazují pojem kontrola například pojmy omezení, dohled, nátlak, opatření či užití moci.

Ne/legitimita kontroly

Ty kodexy, které se o kontrole nevyjadřují explicitně, předpokládají její okolnostmi podmíněnou nevyhnutelnost, a tedy legitimitu, spíše implicitně. Například britský kodex explicitní formulaci o legitimitě kontroly neobsahuje, ale jím uznávanou legitimitu kontroly za určitých okolností lze dedukovat z toho, že ji rozvíjí z hlediska jejích podmínek a způsobu realizace. Ještě stručnější je například tzv. mezinárodní kodex z roku 2018 *Global Social Work Statement of Ethical Principles* (dále IFSWb⁵⁶), který tuto legitimitu implicitně vyvozuje až z definovaných situací, kdy je užití kontroly vhodné (zpravidla ohrožení klienta či druhých osob).

Legitimita kontroly a její nelegitimita jsou v rámci etických kodexů vnímány jako komplementární jevy. Z hlediska pořadí témat jsou nejprve prezentována práva klientů, a teprve poté okolnosti, za kterých je legitimní tato práva omezit. Mezi práva klientů, která lze považovat za podstatná v souvislosti s výkonem kontroly (v daných pasážích kodexů), patří právo podstupovat rizika (britský *The Code of Ethics for Social Work Statement of Principles* – dále BASW)⁵⁷, právo na informované rozhodnutí (CASW; AASW⁵⁸; BASW; IFSWb), právo na autonomii a nezávislost (AASW; BASW), právo na participaci při rozhodování (BASW; Akademikerförbundet), přičemž některé kodexy ještě zvlášť zdůrazňují toto právo u dětí (BASW; CASW), právo na sebeurčení (CASW; AASW; IFSWb; BASW; Akademikerförbundet), právo na osobní důstojnost (Akademikerförbundet), právo na soukromí (AASW; IFSWb), právo na svobodu (Akademikerförbundet) a právo na důvěrnost informací (AASW; BASW; IFSWa; IFSWb; Akademikerförbundet).

52 Srov. © IFSWa, Statement of Ethical Principles (online), dostupné na: <http://ifsw.org/policies/statement-of-ethical-principles/>, aktualizace 2012, citováno dne 6. 12. 2016.

53 Srov. © CASW, Guidelines for Ethical Practice (online), dostupné na: http://www.casw-acts.ca/sites/default/files/attachements/CASW_Guidelines%20for%20Ethical%20Practice.pdf, aktualizace 2005, citováno dne 8. 12. 2016.

54 Pod touto zkratkou budou uváděny oba typy etických průvodců. Vedle výše zmíněného průvodce Guidelines for Ethical Practice bude k této zkratce vztahován i stručný © CASW, Code of Ethics (online), dostupné na: https://casw-acts.ca/sites/casw-acts.ca/files/attachements/casw_code_of_ethics.pdf, aktualizace 2005, citováno dne 8. 12. 2016.

55 Srov. © AKADEMIKERFÖRBUNDET SSR, Ethics in Social Work – A Code of Conduct and Ethical Behaviour for Social Workers (online), dostupné na: https://akademssr.se/sites/default/files/files/ethics_in_social_work_0.pdf, aktualizace 2015, citováno dne 8. 12. 2016.

56 Srov. © IFSWb, Global Social Work Statement of Ethical Principles (online), dostupné na: <https://www.ifsw.org/statement-of-ethical-principles/>, aktualizace 2. července 2018, citováno dne 30. 8. 2018.

57 Srov. © BASW, The Code of Ethics for Social Work Statement of Principles (online), dostupné na: http://cdn.basw.co.uk/upload/basw_112315-7.pdf, aktualizace 2012, citováno dne 8. 12. 2016.

58 Srov. © AASW, Code of Ethics (online), dostupné na: <https://www.aasw.asn.au/document/item/1201>, aktualizace 2010, citováno dne 8. 12. 2016 (dále AASW).

Kontraindikace kontroly

Některé kodexy před vymezením okolností, kdy je kontrola legitimní, mohou ještě zdůrazňovat, kdy kontrola legitimní není – tedy její kontraindikace (BASW; CASW; Akademikerförbundet). Tato kontraindikace je vázána na právo podstupovat riziko. Například britský kodex (BASW) uvádí v Principu 2, že sociální pracovníci jsou si vědomi, že lidé užívající služeb sociální práce mají právo podstupovat rizika. Švédský kodex, jehož úvodní dvě části jsou spíše diskuzí o hodnotách švédského státu, řeší kontraindikaci kontroly formou řečnických otázek, v nichž je u některých z klíčových hodnot zvažována možnost tuto hodnotu nerespektovat.

V českém etickém kodexu takové ustanovení sice není, ale podobná zásada je dohledatelná například ve Výkladovém sborníku pro poskytovatele sociálních služeb⁵⁹, kde je vymezeno právo na přiměřené riziko. Je zde zdůrazněno, že vzhledem k tomu, že „je riziko nedílnou součástí našich životů a nezbytnou podmínkou dospívání jedince, poskytovatelé by se neměli snažit o jeho naprosté odstranění ze života klientů, ale naopak by jim měli umožnit podstupovat tzv. přiměřené riziko“. Podobné snahy o balancování mezi přiměřeným a nepřiměřeným ohrožením byly v oblasti sociálně právní ochrany dětí, ale po kritice kurátorů pro děti a mládež byly metodiky staženy. Ostatní segmenty sociální práce mimo sociální služby takovým vodítkem nedisponují.

Situace legitimní kontroly

Vymezení okolností, kdy je nevyhnutelné omezit práva klientů, se ve vybraných etických kodexech váže na důsledky situací, kdy jsou ohrožena práva, bezpečí a zájmy lidí, kdy je třeba lidi ochraňovat, nebo jim hrozí vážná újma. Jinak řečeno, konat za účelem omezení občanských či zákonných práv lidí lze pouze tehdy, je-li to zákonně ospravedlnitelné (AASW; BASW; SEK; Akademikerförbundet) či v zájmu vyšších etických požadavků, jako je například zachování života (IFSWa; SEK). Práva klienta mohou být limitována z důvodu jiných zásadnějších odpovědností sociálního pracovníka v dané situaci – na základě profesní odpovědnosti sociálních pracovníků, odpovědnosti zajistit péči, odpovědnosti respektovat právo nebo na základě odpovědnosti k jiným poskytovatelům služeb či dalších stran (AASW). Švédský kodex rozšiřuje situace momentálního ohrožení i na ohrožení budoucí, takže legitimuje preventivní kontrolu. Uvedené situace lze rozlišit na ty, kdy (1) klient ohrožuje druhé lidi, nebo (2) je ohroženo bezpečí samotného klienta (viz Tabulka č 1). V tomto se etické kodexy tedy shodují s teoriemi sociální práce.⁶⁰

Tabulka č 1: Situace legitimní kontroly

Situace legitimní kontroly	Varianta situace a)	Varianta situace b)
1. Klient ohrožuje, nebo by mohl ohrožovat druhé lidi	1a) Ohrožení konkrétních lidí	1b) Ohrožení či poškozování společnosti
2. Ohroženo bezpečí samotného klienta (současné, či do budoucna)	2a) Klient ohrožuje sám sebe v důsledku omezené kapacity rozhodování	2b) Klient není schopen ochránit sám sebe v důsledku omezené kapacity rozhodování

V prvním případě je kontrola (1a) buď užitá nad těmi, kteří závažně ohrožují či poškozují druhé (myšleno konkrétní) lidi, nebo (1b) u těch, kteří ohrožují či poškozují společnost.

59 Srov. Standardy kvality sociálních služeb. Výkladový sborník pro poskytovatele, Praha: MPSV, 2008, s. 32.

60 Srov. JANEBOVÁ, Kdy..., s. 36.

Užití kontroly nad těmi, kteří závažně ohrožují či poškozují druhé (myšleno konkrétní) lidi (ad 1a), vyplývá ze závazku sociální práce chránit práva (CASW; SEK; AASW; IFSWa; IFSWb; Akademikerförbundet), zájmy (AASW; IFSWa; IFSWb), svobodu, blaho, důstojnost, rovnou hodnotu všech lidí, demokracii (Akademikerförbundet) a bezpečí (AASW) dalších lidí či předcházet riziku jejich ohrožení (Akademikerförbundet). Švédský kodex ale upozorňuje, že obsah výše uvedených pojmů je třeba velmi citlivě definovat. Termín „práva“ je zahrnut v podstatě téměř ve všech zkoumaných kodexech, což může ukazovat, že se jedná o pojem zastřešující všechny ostatní. V tomto ohledu je funkční i český kodex, který ho charakterizuje v bodě 1.3 parafrází Johna Stuarta Milla jako respekt k právu „každého jedince na seberealizaci v takové míře, aby současně nedocházelo k omezení stejného práva druhých osob“. Dále se v bodě 2.1.4 věnuje možnosti omezení klientova práva na soukromí a důvěrnost jeho sdělení v případě, kdy jsou ohroženy další osoby.

Kontrola těch, kteří závažně ohrožují či poškozují společnost (1b), vyplývá ze zákonných požadavků a podmínek (AASW) nebo jsou jejich práva a svobody v rozporu s kolektivními zájmy (CASW). Specificky vyplývá legitimita kontroly ze švédského kodexu, kde je popisována jako legitimní charakteristika „nápravných“ zařízení. Implicitně vyplývá z kulturního konsensu ve švédské společnosti, kdy může být kontrola či „veřejná moc“ uplatňována nad jedněmi v zájmu druhých (je tím pravděpodobně myšlena kontrola nad zvyky menšinových kultur, které mohou ohrožovat práva některých jejich příslušníků – například žen a dětí). Švédský kodex také pokládá otázku legitimacy kontroly v rámci státního dohledu (*surveillance*) formou sledovacích zařízení užívaných v systému sociální ochrany, kdy je kontrola uplatňována na určité skupiny preventivně v zájmu minimalizace rizik (odpověď vztahuje k potřebě zachování lidské důstojnosti).

Ve druhém případě (ad 2) je vhodné kontrolu uplatnit v (2a) zájmu samotného klienta – tedy u těch, kteří závažně ohrožují či poškozují sami sebe v důsledku omezené nebo zhoršené kapacity rozhodování (CASW), nebo (2b) u těch, kteří z podobných příčin nejsou schopni ochránit sami sebe (CASW). Většina kodexů tyto dvě situace ale nerozlišuje (BASW; Akademikerförbundet; IFSWa; IFSWb; AASW; SEK; ČEK). V obou případech je cílem kontroly zamezit ještě větším škodám u nich samých (CASW), přičemž kanadský kodex je v tomto opět konkrétnější, když přímo definuje situaci, kdy má klient v úmyslu poškodit sebe sama (ad 2a) nebo je dospělý klient zneužíván jinou osobou (ad 2b).

Kapacitu lze podle kanadského kodexu chápat jako schopnost porozumět informacím relevantním k rozhodnutí a přiměřeně usoudit předvídatelné důsledky volby, zda jednat, či nejednat (platí vždy specificky pro každé situační rozhodnutí, což znamená, že jedna a táž osoba může být schopna rozhodnout ohledně bydliště, ale nikoliv o způsobu léčby, a tato schopnost se může měnit v čase). Australský kodex dokonce taxativně vymezuje možné příčiny takové snížené kapacity z důvodu zranitelnosti, postižení, věku, závislosti, jazyku, náboženství či kultury klienta. Účelem je ochrana klienta – zejména jeho práv (AASW), zájmů (AASW; Akademikerförbundet) a bezpečí (AASW; BASW). Český kodex se v bodě 2.1.4 věnuje možnosti omezení klientova práva na soukromí a důvěrnost jeho sdělení, což vztahuje k situaci osob, které nemají způsobilost k právním úkonům v plném rozsahu (zejména nezletilé děti). Pracuje tedy s pojmy, které v důsledku novelizace Občanského zákoníku již právně neexistují.

Podoby kontrolního jednání

Kontrolní jednání, ke kterému mohou být sociální pracovníci oprávněni, mohou být vymezena v obecných pojmech – jako „klient je vystaven dohledu a omezením“ (Akademikerförbundet), „omezení zákonných a občanských práv“ (BASW; CASW; AASW), „právnímu či jinému nátlaku“ (BASW; CASW; AASW).

ku“ (AASW), „opatřením v souladu s právními předpisy, standardy praxe a politikou pracoviště“ (CASW; SEK) – bez specifikace, o jaká práva, omezení, dohled či nátlak se jedná. Australský kodex zmiňuje pojetí kontroly jako „užití neformální moci nebo donucovací moci“, což ukazuje, že kontrola nemusí být nutně odvozována od zákonných oprávnění (není ale vyjasněno, co je neformální mocí myšleno). Zpravidla se vymezení kontrolního jednání děje v úvodu pasáží věnovaných kontrole. Posléze jsou již konkrétněji formulována omezení z hlediska specifických práv, která mohou být v definovaných případech omezena.

Z hlediska výše vymezených tří kategorií kontroly Janebovou a Truhlářovou,⁶¹ byla kontrola chápána ve smyslu nejméně direktivního pojetí – tedy jako klientem nevyžádaného řečového aktu – diskutována implicitně pouze ve švédském a slovenském kodexu ve dvou smyslech. Ve švédském se tak dělo ve vazbě na hodnotu upřímnosti. Je zde psáno, že ne vše, co může být řečeno, také řečeno být musí. Nezbytnost říci některé věci musí být vždy posouzena situačně. Kontrolní jednání tedy může mít podobu řečového aktu (formou otázek či komentářů), který klienta upozorňuje na hodnoty a normy švédského státu. Jako kontrolu ve smyslu poskytování nevyžádaných informací lze někdy chápat i situace, kdy je nezbytné seznámit klienta s podmínkami a povinnostmi, které musí splnit pro získání dostupných zdrojů (SEK; Akademikerförbundet). Ne vždy o tyto informace klienti stojí, takže je lze v úlehlovském⁶² smyslu chápat jako vyjasňování.

Většina kodexů umožňuje v definovaných situacích omezit právo na sebeurčení (CASW; Akademikerförbundet; IFSWa; IFSWb; AASW). Sebeurčení lze chápat jako klíčovou hodnotu sociální práce, která se týká práva klienta na vlastní sebeřízení a na svobodu volby bez zásahů ostatních (CASW). Omezené právo sebedeterminace může být opisováno různými způsoby. Například skrze jednání bez souhlasu klienta – v případě sebepoškozování (AASW) či v případě rizika větší újmy klienta (BASW), nebo jako „jednání za klienta“ v zájmu klienta (AASW). Může být vztahováno k jednání bez uzavřeného informovaného souhlasu či proti jeho ujednáním. Termín „informovaný souhlas“ má v angličtině širší význam než v češtině, kde je chápán jako forma souhlasu s provedením určitého úkonu, poskytnutím služby⁶³ a se zpracováním osobních údajů dle zákona č.101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů. Spíše odpovídá v češtině užívaným termínům dohoda/smlouva/kontrakt. Kanadský kodex ho v rámci slovníku pojmů vymezuje jako dobrovolnou dohodu, které bylo dosaženo s kompetentním klientem a která je založená na informacích o předvídatelných rizicích a výhodách spojených s touto dohodou. Omezení sebeurčení je chápáno také jako limitovaná participace (Akademikerförbundet; AASW), omezená autonomie (AASW) či omezené rozhodování (CASW). Pojem participace se váže spíše k procesu rozhodování, jak vyplývá ze starší verze kodexu IFSWa, kde je definován jako „plné zapojení a účast lidí využívajících služby sociální práce způsoby, které povedou k jejich zplnomocňování ve všech aspektech rozhodování a činností ovlivňujících jejich životy“. Oproti tomu termín autonomie není v kodexech vysvětlen, ale s pomocí teorie ho lze vymezit jako schopnost klienta nezávisle fungovat a jako nezávislost na nepřipustném vlivu či kontrole ze strany druhých.⁶⁴ Tento pojem se tedy spíše vztahuje k cílovému stavu – konkrétně k chování klienta, a proto je vhodné rozlišovat omezené sebeurčení ve vztahu k participaci a ve vztahu k autonomii.

61 Srov. JANEBOVÁ – TRUHLÁŘOVÁ, Pojetí...

62 Srov. ÚLEHLA, *Umění...*, s. 35.

63 V zákonu č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, ani ve vyhlášce 505/2006 Sb., kterou se provádějí některá ustanovení zákona o sociálních službách, není tento pojem užíván.

64 Srov. Karla Krogsrud MILEY – Michael O'MELIA – Brenda DUBOIS, *Generalist Social Work Practice: An Empowering Approach*. Boston: Pearson, 2011, s. 193.

Třetí kontrolní přístup je vyjadřován skrze „nedobrovolné klientství“ (CASW; AASW). Za nedobrovolné klienty jsou považováni lidé, kteří se dobrovolně nerozhodli pro užívání služby, nebo kteří aktivně odmítají užívání služby nařízené soudem, což má za důsledek nějaký jiný právní postih (AASW). Tomuto bodu se věnuje i slovenský kodex, který zmiňuje možná omezení vyplývající z odmítnutí služby.

Některé podoby kontrolního jednání byly obtížněji zařaditelné do tří kategorií vytvořených Janebovou a Truhlářovou⁶⁵. Například švédský kodex připouští možnost omezení svobody klienta, ale dále tuto možnost nespécifikuje. Toto právo se do určité míry překrývá s právem na sebeurčení, ale zatímco hodnota sebeurčení je spojována spíše s právem rozhodovat o sobě, omezení svobody se může vztahovat nejenom ke svobodě rozhodování, ale i k opatřením omezujícím pohyb klienta. Vzhledem k tomu, že švédský kodex se věnuje i otázce kontroly v nápravných zařízeních, může jít o druhý uvedený význam. Obdobně australský a český kodex předpokládají možnost omezení soukromí, ale ani jeden z nich tuto oblast dále nespécifikuje. Soukromí tak může být vnímáno jako specifické omezení sebeurčení klienta v této jedné oblasti. Za kontrolu lze chápat i situaci, kdy je nutno porušit důvěrnost informací (ČEK; CASW; IFSWa; IFSWb; SEK). Například kanadský kodex takové jednání připouští při riziku z prodlení v důsledku sebepoškození, momentálního duševního či zdravotního stavu. I tento typ kontroly lze ale vztahovat k omezenému sebeurčení, kdy je jednáno bez souhlasu či proti ujednání s klientem ve specifické oblasti důvěrnosti informací. Nalezené podoby kontroly ve zkoumaných etických kodexech zobrazuje Tabulka č. 2, která je porovnává s kategoriemi nalezenými Janebovou a Truhlářovou.⁶⁶

Tabulka č. 2: Porovnání podob legitimní kontroly v pojetí Janebové a Truhlářové a v etických kodexech

Janebová, Truhlářová	Vyplývající z analýzy etických kodexů
<i>Vztah jednotlivých kategorií je inkluzivní (kontrola jako nevyžádané jednání je nadmnožinou omezené volby a nařízené spolupráce a kontrola jako nevyžádané jednání je nadmnožinou nařízené spolupráce).</i>	<i>Pojetí kontroly jsou chápána jako dílčí možnosti, jak může kontrola vypadat, bez vzájemné logické vazby či hierarchie direktivity. Poslední tři typy kontroly jsou uvedeny kurzívou, protože jejich zařaditelnost do předchozích pojetí kontroly je diskutabilní.</i>
Kontrola jako nevyžádané jednání sociálního pracovníka	Kontrola jako nevyžádaný řečový akt: Ve vztahu k normám a hodnotám společnosti Ve vztahu k podmínkám, povinnostem právům souvisejícím s využitím služeb sociální práce
Kontrola jako omezená volba klienta	Kontrola jako omezení volby klienta: Omezení participace klienta v procesu rozhodování Omezení autonomie klienta jako výsledek rozhodování Jednání bez souhlasu klienta Jednání proti ujednání s klientem
Kontrola jako nařízená spolupráce	Kontrola jako nařízená spolupráce: Nařízení užívat službu sociální práce Sankce spojené s odmítnutím spolupráce
-	Kontrola jako omezení svobody pohybu

65 Srov. JANEBOVÁ – TRUHLÁŘOVÁ, Pojetí...

66 Srov. JANEBOVÁ – TRUHLÁŘOVÁ, Pojetí...

-	Kontrola jako omezení soukromí
-	Kontrola jako porušení mlčenlivosti

Uvedená tabulka zřejmě neidentifikuje vyčerpávajícím způsobem všechny podoby kontroly a je pravděpodobné, že další podobné analýzy by našly jiné zde nerozpoznané typy kontroly. Jednotlivé podoby kontroly nelze vnímat ani jako vzájemně ostře oddělené, naopak lze předpokládat, že jedno kontrolní jednání může v řadě případů spadat pod vícero zde uvedených podob.

Závěr a diskuze

Analýza ukázala, že zkoumané etické kodexy se kontrolou zabývají, a to nejvíce z hledisek situací, kdy se kontrola stává legitimní, a možných podob kontroly. Mnohem větší pozornost je kontrole věnována v zemích, kde nebyla přerušena tradice sociální práce. Český a do značné míry i slovenský etický kodex kontrolu podrobněji nerozpracovávají, z čehož podle našeho názoru vyplývá i to, že nemusí zcela naplňovat účel etického kodexu – být oporou sociálním pracovníkům v eticky sporných situacích. Vzhledem k tomu, že oblast kontroly je výrazně rizikovější z hlediska důsledků etických pochybení, vnímáme stav českého etického kodexu jako značně nevyhovující.

Formulace souvislosti mezi typem země a přístupem etického kodexu ke kontrole vyžaduje značnou opatrnost. Následující hypotézu je třeba vnímat s velkou rezervou, ale zdá se, jako by explicitní užívání pojmu kontrola bylo méně přijatelné v zemích, kde sociální pracovníci více reflektují dopady neoliberální ideologie na sociální práci (Austrálie, Británie), a naopak nejvíce přijatelné v zemích s přerušenou tradicí sociální práce (Česká republika, Slovensko). Mohlo by to znamenat, že sociální pracovníci v Austrálii a Kanadě, které jsou proslulé svou politikou *welfare surveillance*, jsou si vědomi vlivu neoliberální ideologie na svou profesi a kodex koncipovali tak, aby sloužil jako opora vůči této ideologii. Naopak u nás a na Slovensku, kde je reflexe vlivu neoliberalismu minimální, nemusí být užívání tak ožehavého termínu jako kontrola vnímáno jako problematické.

Ke zcela protikladné hypotéze může vést zjištění, že právě neoliberální země jako Austrálie a Kanada považují kontrolu za legitimní, pokud klient závažně ohrožuje či poškozuje společnost či kolektivní zájmy. Tyto termíny legitimující kontrolu jsou ale značně vágní a mnohoznačné (v právní terminologii jsou označovány jako tzv. neurčité právní pojmy), takže mohou být zneužitelné v zájmu těch, kteří mají moc. Zároveň ale mohou být díky své pružnosti jediným možným popisem složitých mezilidských vztahů a jejich přesná definice by mohla být z hlediska dopadů etických kodexů ještě rizikovější. Obdobně jako právní terminologie se bude muset i terminologie etických kodexů pravděpodobně spolehnout na to, že etický výklad vyžaduje jistou míru volnosti.⁶⁷ V případě australského kodexu je také značně diskutabilní, uvádí-li mezi možnými příčinami snížené kapacity klientů legitimujícími kontrolu kulturu klienta. Tato diskutabilnost se zvyšuje například v souvislosti se sporným programem *income managementu* (řízené spotřeby dávek)⁶⁸, do kterého jsou zařazováni původní obyvatelé Austrálie na základě své kulturní odlišnosti.⁶⁹ Na druhou stranu kontrola legitimovaná kolektivními zájmy a kolektivním *welfare* je silným téma-

67 Doporučení extenzivního jazykového významu v českém právu dal například Ústavní soud ČR v roce 2002 pod spisovou značkou IV.ÚS 92/02.

68 Srov. © INCOME MANAGEMENT, *Income management – Overview* (online), dostupné na: <https://www.dss.gov.au/node/33895>, aktualizace 2016, citováno dne 23. 3. 2018.

69 Srov. DEE, *Welfare...*, s. 272–286.

tem také ve švédském kodexu, který stále silně odráží charakter švédského sociálního státu. Více než vlivem neoliberalismu se jeví být zasažen integrací lidí z jiných kultur do švédské společnosti. V kodexech byla v kontrolních pasážích věnována poměrně malá explicitní pozornost riziku zneužití kontroly ve foucaultovském slova smyslu – tedy ve smyslu kontroly normality a nevyžádaného moralizování, jehož cílem je vmanipulovat klienty do role řešitele a potenciálně viníka problému. Právě otázka jemných mechanismů disciplinární moci, skrze které sociální pracovníci rozlišují pro neoliberální stát zasluhující od nezasluhujících, aby posléze ty druhé buď učinili poslušnými, nebo je trestali vyloučením z jejich oprávnění, by měla být podle našeho názoru v kodexech silněji reflektována.

Otázku, zda vyšší tlak neoliberální ideologie vede sociální pracovníky při ošetření kontrolních činností k odporu v jejich etickém kodexu, nebo naopak k přizpůsobení se chlebdárci, nejsme schopny na základě takto malé sondy zodpovědět. V kontrolních pasážích nebylo možno najít prokazatelné rozdíly mezi etickými kodexy z lišících se ideologických kontextů. Můžeme ji ovšem využít v apelu na české sociální pracovníky, aby při inovaci etického kodexu mysleli na tlaky, kterým budou stále více vystavováni, a na závazek sociální práce ke klientům. Zároveň by je možná panika z neoliberální revoluce v sociální práci neměla paralyzovat natolik, aby na úpravu kontroly v etickém kodexu rezignovali. Kontrola bude vždy legitimní součástí sociální práce, a to i z kritické perspektivy sociální práce. Proto by měla být pojednána takovou formou, aby sociální pracovníci získali své vodítko a oporu, a zároveň aby se sociální práce bránila proti využívání a zneužívání v zájmu kapitálu.

Kontakt

Mgr. Radka Janebová, Ph.D.

Univerzita Hradec Králové
Filozofická fakulta, Ústav sociální práce
Víta Nejedlého 573, 500 00 Hradec Králové
radka.janebova@uhk.cz

Mgr. Zuzana Truhlářová, Ph.D.

Univerzita Hradec Králové
Filozofická fakulta, Ústav sociální práce
Víta Nejedlého 573, 500 00 Hradec Králové
zuzana.truhlarova@uhk.cz